

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Σταυροί-λειψανοθήκες της συλλογής Τσολοζίδη.
Παρατηρήσεις στην τεχνική και την εικονογραφία

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.357](https://doi.org/10.12681/dchae.357)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ Μ. (2011). Σταυροί-λειψανοθήκες της συλλογής Τσολοζίδη. Παρατηρήσεις στην τεχνική και την εικονογραφία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 273–278.

<https://doi.org/10.12681/dchae.357>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Σταυροί-λειψανοθήκες της συλλογής Τσολοζίδα.
Παρατηρήσεις στην τεχνική και την εικονογραφία

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 273-278

ΑΘΗΝΑ 2002

ΣΤΑΥΡΟΙ-ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΣΟΛΟΖΙΔΗ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Οι εννέα σταυροί-λειψανοθήκες της Συλλογής Τσολοζίδη¹ αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα, από τη μελέτη των οποίων εξάγονται γενικότερα συμπεράσματα για τους σταυρούς του είδους, που φυλάσσονται σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές. Τους μελετητές απασχόλησε η εικονογραφία, η τεχνική επεξεργασία, η χρονολόγηση και ο εντοπισμός των εργαστηρίων παραγωγής τους. Οι σταυροί-λειψανοθήκες αποτελούνται από δύο μέρη, των οποίων η σύνδεση επιτυγχάνεται με στέλεχος που διέρχεται από τους συμφυείς στα άκρα της κάθετης κεραίας δακτυλίους και των δύο μερών². Υπήρξαν προσφιλή αντικείμενα, από χαλκό με προσμείξεις και άλλων μετάλλων³, περιέκλειαν ιερά λείψανα ή Τίμιο Ξύλο και διετίθεντο στα λαϊκά προσκυνήματα, τόπους συνάντησης των χριστιανών.

Η μεγάλη παραγωγή τους οφείλεται στην επιθυμία των προσκυνητών να αποκτήσουν, για προσωπική τους χρήση ή για δώρο στις οικογένειές τους, ένα αντικείμενο με φυλακτική δύναμη, όπως ο σταυρός που, επιπλέον, περιείχε άγια λείψανα ή Τίμιο Ξύλο⁴. Το κόστος άλλωστε των υλικών, όπως ο χαλκός και η υαλόμαζα, που χρησιμοποιήθηκαν αντί των πολύτιμων μετάλλων και λίθων, ήταν χαμηλό, με αποτέλεσμα η τιμή να είναι προσιτή. Οι σταυροί αυτοί που προορίζονταν για τον πολύ κόσμο αποτέλεσαν αντίγραφα πολύτιμων προτύπων, τα οποία κατασκευάζονταν στα εργαστήρια της Πρωτεύουσας και προσεφέροντο ως δώρα σε εξέχοντα πρό-

σωπα⁵. Η Σταύρωση στη μία όψη, η Παναγία δεομένη στην άλλη ή μορφές αγίων αποτελούν τη συνήθη εικονογραφία⁶. Τόπος κατασκευής των σταυρών θεωρούνται τα εργαστήρια της χριστιανικής Ανατολής, στη Μικρά Ασία, στην Παλαιστίνη, στη Συρία⁷. Η μεταφορά των σταυρών στην ιδιαίτερη πατρίδα των προσκυνητών, μακριά από τα εργαστήρια κατασκευής τους, υπήρξε η αιτία ώστε να λησμονηθεί ο τόπος προέλευσης.

Οι σταυροί-λειψανοθήκες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, στους χυτούς σταυρούς με ανάγλυφες παραστάσεις και στους σταυρούς με μορφές εγχάρακτες. Στην πρώτη ομάδα συγκαταλέγονται δύο σταυροί της συλλογής, ενός εκ των οποίων σώζονται και τα δύο μέρη, ενώ από το δεύτερο σταυρό σώζεται μόνο τμήμα της μιας όψης.

Στη μία όψη του σταυρού-λειψανοθήκης⁸, εικονίζεται ο Χριστός, εσταυρωμένος σε σταυρό που διαγράφεται σε χαμηλό ανάγλυφο επάνω στη σταυρική μεταλλική επιφάνεια (Εικ. 1). Φορεί μακρύ πτυχωμένο κολόβιο, διακοσμημένο κατά μήκος από μια σειρά μαργαριταριών. Το κεφάλι του, που περιβάλλει ένσταυρος φωτοστέφανος, κλίνει προς τα δεξιά του. Στα άκρα της οριζόντιας κεραίας οι μορφές της Παναγίας και του Ιωάννη σε μικρή κλίμακα, στη διάσταση που ορίζει το ύψος των κεραίων. Η επιγραφή *ΙC ΧC ΝΗΚΑ* κάτω από τις οριζόντιες κεραίες αναφέρεται στη νίκη κατά του θανάτου, ενώ τα κοσμικά σύμβολα του ήλιου και της σελη-

1. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Γεώργιο Τσολοζίδη για την άδεια δημοσίευσης.

2. Στο στέλεχος αρθρώνεται και ο κρίκος ανάρτησης.

3. *Early Christian and Byzantine Art* (εκδ. R. Temple), Λονδίνο 1990, σ. 90.

4. A. Frolow, *Le culte de la relique de la vraie croix à la fin du VIe et au début du VIIe siècles*, *Byzantinoslavica* XXII, 2 (1961), σ. 321. H. Maguire, *Garments Pleasing to God: The Significance of Domestic Textile Designs in the Early Byzantine Period*, *DOP* 44 (1990), σ. 218. G. Atanassov, *Croix-encolpions proche-orientales de la région de la Dobroudja du Sud (Bulgarie)*, *Akten des XII. Internationalen Kongresses*

für christliche Archäologie, Bonn, 22.-28. September 1991, Teil I. *JbAChr* (Erg. 20), 1, 1995, σ. 483.

5. J. Ebersolt, *La leçon des pèlerinages. Sur les traces de l'Asie et de Byzance. Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant et pendant les croisades*, Παρίσι 1954, σ. 61.

6. Atanassov, ό.π., σ. 484 κ.ε.

7. Οι σταυροί της συλλογής, σύμφωνα με πληροφορία του συλλέκτη, προέρχονται από τη Μικρά Ασία.

8. Αριθ. συλλ. 96α-β, διαστ. 0,112×0,055 μ. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Αθήνα 2001, αριθ. 27 (στο εξής: *Συλλογή Τσολοζίδη*).

Εικ. 1. Σταυρός-λειψανοθήκη. Α' όψη: Η Σταύρωση. Β' όψη: Η Παναγία και οι ευαγγελιστές.

νης στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας αποτελούν τους μάρτυρες του γεγονότος της Σταύρωσης⁹. Στην άλλη όψη παριστάνεται η Παναγία με τα χέρια σε δέηση¹⁰ (Εικ. 1). Φορεί μακρύ μάτιο και μαφόριο που πτυχώνεται στο ύψος του στήθους. Περιβάλλεται από τους τέσσερις ευαγγελιστές σε μέταλλα, διατεταγμένα στα άκρα των κεραίων.

Από το δεύτερο χυτό σταυρό της συλλογής σώζεται τμήμα της παράστασης της Σταύρωσης στην οριζόντια κεραία και στο επάνω τμήμα της κάθετης¹¹ (Εικ. 2). Κά-

Εικ. 2. Τμήμα σταυρού-λειψανοθήκης. Η Σταύρωση.

τω από τα απλωμένα χέρια του Χριστού εγγάρακτη η επιγραφή: *ΙΑΕ Ο ΥΟΣ COYΛΙΔΟΥΗ ΜΗΤΗΡ COY*, που προσδιορίζει τον Χριστό ζώντα¹², ταυτίζει τις μορφές στα άκρα των κεραίων και καθορίζει τη θέση τους, αριστερά της Παναγίας, δεξιά του Ιωάννη.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα στους χυτούς σταυρούς ακολουθεί ένα καθιερωμένο τύπο, με τη συνοπτική παράσταση της Σταύρωσης στη μία όψη, της Παναγίας, δεομένης ή με τον Χριστό, και τα μέταλλα των ευαγγελιστών στην άλλη¹³. Παρά την τυποποιημένη μορφή, που παραπέμπει σε κοινό πρότυπο, παρατηρούνται μικρές διαφοροποιήσεις στην πτύχωση των ενδυμάτων, στην τήρηση ή μη των αναλογιών ανάμεσα στη μορφή της Παναγίας και των μεταλλίων των ευαγγελιστών¹⁴, αλλά και εναλλαγή των επιγραφών κάτω από την οριζόντια κεραία. Παρατηρείται ενίοτε προσθήκη γραμμάτων, όπως των αρχικών των ευαγγελιστών, ή του γράμματος Φ (Φως) ανάμεσα στον ήλιο και τη σελήνη,

9. Σχετικά με το συμβολισμό του ήλιου και της σελήνης βλ. J. Radovanović, *Observations iconographiques de Dečani*, *Zograf* 9 (1978), σ. 26.

10. A.D. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton, N.J. 1986, σ. 107. *Early Christian and Byzantine Art*, σ. 90, 92. Atanassov, ό.π., σ. 485.

11. Αριθ. συλλ. 106, διαστ. 0,037×0,055 μ. *Συλλογή Γ. Τσολοζίδη*, αριθ. 26.

12. Ιω. ιθ', 27. J.R. Martin, *The Dead Christ on the Cross in Byzantine Art*, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr*, Princeton, N.J. 1955, σ. 189.

13. Πρβλ. σταυρούς που φυλάσσονται σε μουσεία και συλλογές. *Splendeur de Byzance*, *Europalia* 82, *Musées Royaux d'art et d'histoire*, Βρυξέλλες 1982, σ. 170, 171 (L. Bouras, J. Lafontaine-Dosogne) (στο εξής: *Splendeur de Byzance*). *Byzantium at Princeton*, *Byzantine Art and Archaeology at Princeton University*, κατάλογος έκθεσης στη βιβλιο-

θήκη, Firestone, Princeton University 1986, σ. 84 αριθ. 69, σ. 86 αριθ. 73. *Early Christian and Byzantine Art*, σ. 92, αριθ. 49. D. Buckton, *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Λονδίνο 1994, σ. 134, αριθ. 143. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1997, σ. 169, αριθ. 119. B. Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales en bronze: recherches sur la production des objets métalliques à Byzance* (διδασκ. διατριβή), Παρίσι 1996. B. Pitarakis, *Un groupe de croix-reliquaires pectorales en bronze à décor en relief attribuable à Constantinople avec le crucifié et la Vierge Kyriotissa*, *CahArch* 46 (1998), σ. 81-102. G. Marianović-Vujović, *Crosses (6th-12th c.) from the Collection of National Museum Belgrade* (σερβικά με αγγλική περίληψη), χ. χρ., σ. 29 αριθ. 11, σ. 31 αριθ. 14.

14. Στο σταυρό αριθ. Συλλ. 96β (Εικ. 1) το μέταλλο της κάθετης κεραίας καλύπτει τμήμα του φωτοσφαιρίου της Παναγίας.

όπως στο σταυρό της Συλλογής Σταθάτου¹⁵, είτε επιγραφή που ταυτίζει τη μορφή της Παναγίας, όπως στο σταυρό του Μουσείου Κανελλοπούλου¹⁶.

Παρατηρώντας την εικονογραφία των χιτών σταυρών αντιλαμβάνεται κανείς ότι τον καλλιτέχνη ενδιαφέρει η παράσταση της Σταύρωσης και η απαραίτητη παρουσία της Παναγίας και του Ιωάννη, οι οποίοι απεικονίζονται όρθιοι ή γονυπετείς¹⁷, στα άκρα της οριζόντιας κεραίας, όπως επίσης και η παρουσία της Παναγίας ως μεσίτριας στην άλλη όψη. Από την απόδοση όμως των μορφών διαπιστώνεται η ικανότητα του κατασκευαστή της μίτρας, καθώς και η ποιότητα του προτύπου που είχε ως υπόδειγμα. Η χρονολόγηση των χιτών σταυρών στον 9ο-10ο αιώνα βρίσκει σύμφωνους τους περισσότερους μελετητές¹⁸.

Στην κατηγορία των σταυρών με εγχάρακτες παραστάσεις ανήκουν επτά σταυροί-λειψανοθήκες της συλλογής, σε τρεις εκ των οποίων σώζονται και τα δύο μέρη. Στο σταυρό της Εικ. 3¹⁹ ο Χριστός απεικονίζεται σε σταυρό που διακρίνεται εγχάρακτος στη μεταλλική επιφάνεια. Φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο και κλίνει ελαφρά το κεφάλι προς τα δεξιά του. Φορεί κολόβιο που φθάνει μέχρι κάτω από τα γόνατα και πατεί σε υποπόδιο. Η επιγραφή *IC XC NHKA* αναγράφεται κάτω από την οριζόντια κεραία. Στην άλλη όψη η Παναγία δεομένη πλαισιώνεται από δύο μετωπικούς αγγέλους σε προτομή²⁰ (Εικ. 3). Το συμπίλημα *MHP ΘΥ* στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας ταυτίζει τη μορφή. Χαρακτηριστικό είναι το λιτό αλλά αμελές σχέδιο. Τα πρόσωπα είναι επιμήκη, με απλουστευμένα χαρακτηριστικά και διαγράφονται με ταχεία χάραξη. Παράλληλες γραμμές σε δέσμες αποδίδουν την πτύχωση των ενδυμάτων, ενώ με ρομβόσχημα κοσμήματα επιχειρείται να αποδοθεί πλουσιότερος ο διάκοσμος του χιτώνα των αγγέλων. Ο τρόπος επεξεργασίας των μορφών οδηγεί σε ανάλογες παραστάσεις σταυρών, χρονολογημένων στον 8ο-9ο αιώνα, όπως είναι ο σταυρός στο Μουσείο των Βρυξελλών²¹ ή ο σταυρός της συλλογής Malcove²². Η Παναγία και στις δύο περιπτώσεις πλαισιώνεται από φοίνικες.

Εικ. 3. Σταυρός-λειψανοθήκη. Α' όψη: Η Σταύρωση. Β' όψη: Η Παναγία και άγγελοι.

Παρατηρείται ομοιότητα στον τρόπο απόδοσης των χαρακτηριστικών του προσώπου στην Παναγία του σταυρού της συλλογής Τσολοζίδη και του σταυρού της συλλογής Malcove ως προς την απόδοση της μύτης με κάθετη εγχάραξη και των φρυδιών, που η γραμμή τους ξεκινάει από το επάνω σημείο της κάθετης γραμμής.

Στο σταυρό της Εικ. 4²³ την παράσταση της Σταύρωσης αντικαθιστά σταυρός με κεραίες από φοινικόφυλλα. Πέντε εκβανθύνσεις στο κέντρο και στα άκρα των κεραίων αποτελούν τις υποδοχές για την τοποθέτηση υαλόμαζας. Η κεντρική υποδοχή περιβάλλεται από κύκλο, από την περιφέρεια του οποίου φυτρώνουν ακτινωτά τέσσερα επιμήκη φύλλα που, σε συνδυασμό με τις κεραίες του σταυρού, σχηματίζουν το μονόγραμμα του Χριστού. Στην άλλη όψη (Εικ. 4) απεικονίζεται άγιος με δυσανάγνωστη επιγραφή ταύτισης στο επάνω τμήμα

15. Α. Ξυγγόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, εν Αθήναις 1951, σ. 46, αριθ. 33, πίν. 27. *Οι πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα*, Αθήνα 1994, σ. 259, πίν. 81.

16. *Splendeur de Byzance*, σ. 170.

17. Atanassov, ό.π., σ. 484.

18. Βλ. υποσημ. 13.

19. Αριθ. συλλ. 95α-β, διαστ. 0,085×0,046 μ. *Συλλογή Γ. Τσολοζίδη*, αριθ. 32.

20. Σε φύλλο σταυρού-λειψανοθήκης από τη Μικρά Ασία την Πα-

ναγία πλαισιώνουν δύο άγιοι, *Early Christian and Byzantine Art*, σ. 120 αριθ. 105.

21. *Splendeur de Byzance*, σ. 168.

22. S. Campbell, *The Malcove Collection. A Catalogue of the Objects in the Lillian Malcove Collection of the University of Toronto*, University of Toronto Press 1985, σ. 118, αριθ. 162.

23. Αριθ. συλλ. 94α-β, διαστ. 0,085×0,05 μ. *Συλλογή Γ. Τσολοζίδη*, αριθ. 31.

Εικ. 4. Σταυρός-λειψανοθήκη. Α' όψη: Σταυρός από φύλλα φοίνικος. Β' όψη: Άγιος.

Εικ. 5. Σταυρός-λειψανοθήκη. Α' όψη: Η Παναγία με τον Χριστό. Β' όψη: Ο άγιος Ιωάννης.

της κάθετης κεραίας. Παριστάνεται μετωπικός, σε στάση δέησης, με χέρια που εκτείνονται μέχρι τις επάνω γωνίες της οριζόντιας κεραίας. Φορεί βραχύ χειριδωτό

χιτώνα και έχει τα πέλιατά του γυρισμένα αριστερά. Χαρακτηριστική η τριγωνική χάραξη του προσώπου με διπλό περίγραμμα. Κύριος άξονας η κάθετη χάραξη της μύτης με τις καμπύλες των φρυδιών, που ξεκινούν από το επάνω τμήμα της. Αδρά είναι τα κοσμήματα του χιτώνα, από σύνολα ευθειών και καμπύλων γραμμών, οργανωμένα σε δύο ζώνες, που αποδίδονται με χαρακτηριστική αμέλεια και σε ορισμένα σημεία, όπως στα πόδια, υπερβαίνουν τα όρια.

Το άτεχνο σχέδιο, τόσο των χαρακτηριστικών του προσώπου όσο και των διακοσμητικών του ενδύματος, μαρτυρεί επαρχιακό εργαστήριο, που ακολουθεί καθιερωμένα πρότυπα. Ανάλογη εικονογράφηση –σταυρός από φοινικόφυλλα με οπές για την τοποθέτηση υαλόμαζας στη μία όψη, δεόμενος άγιος στην άλλη– αποτελεί συχνό θέμα στους εγχάρακτους σταυρούς-λειψανοθήκες²⁴.

Στο σταυρό-λειψανοθήκη της Εικ. 5²⁵ η Παναγία απεικονίζεται στον τύπο της Νικοποιού, μετωπική με τον Χριστό προ αυτής, ώστε ο ποδήρης χιτώνας της να ταυτίζεται με του Χριστού. Στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας η επιγραφή ΠΑΝΑΓΙΑ, στην οριζόντια τα συμπληρήματα IC XC. Η Παναγία φορεί μαφόριο και φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο από μικρές παράλληλες γραμμές, είδος φωτεινών ακτίνων. Τα χέρια της σε δέηση πλαισιώνουν τον Χριστό με προστατευτική φροντίδα. Στα πόδια του Χριστού, που παριστάνεται μετωπικός και φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο, διακρίνονται τα σημάδια των ήλων της Σταύρωσης. Στα άκρα της οριζόντιας κεραίας δύο σταυροί υψώνονται επάνω σε διπλή ημικυκλική επιφάνεια και αναπαριστούν προφανώς το Σταυρό του Γολγοθά.

Ανάλογοι σταυροί πλαισιώνουν και τη μορφή του Ιωάννη στην άλλη όψη, όπως ταυτίζεται από την επιγραφή ΗΟΑΝΗΣ, ο μετωπικά παριστανόμενος, σε στάση δέησης, άγιος (Εικ. 5). Οι μορφές αποτυπώνονται με λιτή αλλά σταθερή χάραξη. Τα πρόσωπα είναι ωοειδή και το σώμα αποδίδεται σχηματικά. Αφύσικη είναι η θέση των χεριών του Ιωάννη, που φαίνονται σαν να φυτρώνουν από το μέσον του κορμού, στοιχείο συχνό στις παραστάσεις αγίων σε σταυρούς του είδους. Ιδιαίτερη φροντίδα

24. Πρβλ. σταυρό από ιδιωτική συλλογή στο Όσλο. *Byzantium. Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections* (επιμ. Jens Fleischer - Øystein Hjort - Mikael Rasmussen), Ny Carlsberg Glyptotek 1996, σ. 67.

25. Αριθ. συλλ. 93α-β, διαστ. 0,095×0,045 μ. Βλ. 7.000 χρόνια ελληνικής τέχνης από τη Συλλογή του Γεωργίου Τσολοζίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 123 αριθ. 181. Συλλογή Γ. Τσολοζίδη, αριθ. 30.

Εικ. 6-9. Σταυροί-λειψανοθήκες. (6. Ο άγιος Ιωάννης. 7. Ο άγιος Νικήτας. 8. Ο άγιος Νικόλαος. 9. Ο άγιος Γεώργιος).

παρατηρείται στην απόδοση των κοσμημάτων, γεωμετρικών κυρίως, στα ενδύματα, σε συνδυασμούς κατάλληλους, ώστε να μπορούν να εφαρμοστούν σε μικρές επιφάνειες, όπως το ζατρίκιο και οι παράλληλες γραμμές σε επίπεδα με διαφορετική φορά στους χιτώνες ή το στικτό κόσμημα στις χειρίδες του χιτώνα του Ιωάννη.

Η εικονογραφία του σταυρού προβληματίζει. Οι ήλοι στα πόδια του Χριστού, η παρουσία της Παναγίας και του Ιωάννη και οι σταυροί του Γολγοθά παραπέμπουν προφανώς στην παράσταση της Σταύρωσης.

Στο σωζόμενο φύλλο σταυρού²⁶, οι κεραίες του οποίου καταλήγουν σε επίμηλα (Εικ. 6), η επιγραφή *ΙΟΑΝΗC* στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας ταυτίζει τη μορφή. Ο άγιος, που φορεί ποδήρη αμάνικο χιτώνα, εικονίζεται μετωπικός με τα χέρια σε δέηση και τα πόδια προς αριστερά. Τα μάτια του αποδίδουν μικροί κύκλοι, τη μύτη και τα φρύδια χάραξη σε σχήμα λύρας. Τα χέρια του, που φαίνονται να φυτρώνουν από το μέσον του κορμού, καταλήγουν σε μακριά δάχτυλα. Δίνεται έμφαση στο διάκοσμο του χιτώνα από άνισες και ελαφρά καμπύλες εγχαράξεις, εντεταγμένες σε σύνολα με

αντίθετη φορά. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι ο άγιος, ενώ ταυτίζεται από την επιγραφή, φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο και γένειο, χαρακτηριστικά του Χριστού²⁷.

Η παράσταση του αγίου Νικήτα, σύμφωνα με την επιγραφή στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας, απεικονίζεται στο σωζόμενο φύλλο σταυρού-λειψανοθήκης²⁸ (Εικ. 7). Μετωπικός, σε στάση δέησης, έχει τριγωνικό πρόσωπο, με χαρακτηριστικά που αποτυπώνονται με αδρό και λιτό σχέδιο. Χαρακτηριστική η απόδοση των χεριών με τα μακριά δάχτυλα. Ο διάκοσμος του χιτώνα, που επιτυγχάνεται με κάθετα γραμμικά και ελικοειδή κοσμήματα, απαντά συχνά σε σταυρούς-λειψανοθήκες²⁹.

Οι άγιοι Νικόλαος και Γεώργιος που παριστάνονται στη σωζόμενη μία όψη σταυρών³⁰ (Εικ. 8 και 9) έχουν κοινό γνώρισμα το μεγαλύτερο σε όγκο επάνω τμήμα του κορμού. Παριστάνονται μετωπικοί, σε δέηση, με χέρια που φαίνονται δεξιά και αριστερά σαν ανεξάρτητα από τον κορμό και καταλήγουν σε μακριά δάχτυλα με ασαφή περιγράμματα. Στο διάκοσμο του χιτώνα χρησιμοποιούνται ποικίλα γεωμετρικά θέματα, από γραμμικές και ρομβόσχημες συνθέσεις, οι οποίες τονίζουν τον

26. Αριθ. συλλ. 92, διαστ. 0,09×0,062 μ. Συλλογή Γ. Τσολοζίδη, αριθ. 28.

27. Campbell, ό.π., σ. 116 αριθ. 159.

28. Αριθ. συλλ. 101, διαστ. 0,065×0,035 μ. Συλλογή Γ. Τσολοζίδη, αριθ. 29.

29. *Early Christian and Byzantine Art*, σ. 94, αριθ. 54, 55. Marianović-Vujović, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 48, αριθ. 45.

30. Αριθ. συλλ. 91, διαστ. 0,085×0,047 μ. και αριθ. συλλ. 90, διαστ. 0,095×0,054 μ. αντίστοιχα. Συλλογή Γ. Τσολοζίδη, αριθ. 34 και 33.

όγκο στο επάνω τμήμα. Ανάλογες παραστάσεις αγίων απαντούν συχνά, όπως σε σταυρό συλλογής των Βρυξελλών και σε σταυρό της συλλογής Malcove³¹.

Αντίθετα με τους χυτούς σταυρούς, στην κατασκευή των οποίων ακολουθείται συγκεκριμένο πρόγραμμα, στους σταυρούς με τις εγχάρακτες παραστάσεις οι εκφραστικές δυνατότητες του καλλιτέχνη είναι μεγαλύτερες. Η επιλογή και αποτύπωση των μορφών, μέσα πάντα από κανόνες, φαίνεται πιο ελεύθερη. Τη Σταύρωση αντικαθιστά σταυρός από φοινικόφυλλα με αναστάσιμο συμβολισμό. Η Παναγία και οι άγιοι παριστάνονται μετωπικοί, νέοι και αγένειοι, σε στάση δέησης, και ταυτίζονται από τις επιγραφές που συνήθως υπάρχουν στο επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας του σταυρού. Τις μορφές χαρακτηρίζει το ταχύ και αδέξιο σχέδιο χάραξης. Τα πρόσωπα είναι συχνά τριγωνικά³², με χαρακτηριστικά αδρά και χωρίς λε-

πτομέρειες, το σώμα σχηματοποιημένο και η θέση των χεριών αφύσικη, που άλλοτε φυτρώνουν από το μέσον του κορμού, άλλοτε φαίνονται να αποτελούν ξεχωριστά μέλη, παράλληλα με τον κορμό. Η ανορθογραφία που παρατηρείται στις επιγραφές αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό. Ο σταυρός της Σταύρωσης διαγράφεται εγχάρακτος στη σταυρική μετάλλινη επιφάνεια. Χαρακτηριστική είναι η ποικιλία από γεωμετρικά κυρίως θέματα, απλά γραμμικά σε αντίθετες δέσμες ή σε αντίθετα επίπεδα και κατακόρυφες συνθέσεις, σικτά, ελικοειδή και ρομβόσχημα διακοσμητικά, καθώς και το ζατρίκιο, που προσδίδουν στις παραστάσεις με το αμελές σχέδιο αισθητικό αποτέλεσμα. Η χρονολόγηση των εγχάρακτων σταυρών κυμαίνεται από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα. Ο περιορισμός της χρονολόγησης για τους σταυρούς της συλλογής Τσολοζίδη στον 8ο αιώνα φαίνεται ο πλέον ενδεδειγμένος.

Maria Sklavou-Mavroei

CROSS-RELIQUARIES IN THE TSOLOZIDIS COLLECTION. REMARKS ON TECHNIQUE AND ICONOGRAPHY

The nine cross-reliquaries in the Tsolezidis Collection are characteristic examples, from which more general conclusions can be drawn about crosses of the type consisting of two parts and containing sacred relics or fragments of the True Cross. Such crosses, popular objects accredited with protective power, made of copper alloy and frequently embellished with glass paste, were obtained at pilgrim shrines.

Two of the pieces in the collection belong to the class of cast crosses with relief representations, and seven to the class with engraved figures. In the first group of cross-reliquaries a specific programme is followed. Represented on one face is the Crucified Christ, naked save a long loincloth and his head inclined left, nimbed by cross-inscribed halo, while at the ends of the horizontal arm of the Cross are the figures of the Virgin and St John, on a smaller scale. On the other face is the Virgin orans, with the evangelists in medallions on the finials of the arms of the cross. In the iconography of the second group of cross-reliquaries, the Crucifixion is render-

ed by Christ on the Cross or by a cross of palm fronds, and in one case by the Virgin with Christ before her, with the nail marks on his feet, and the Cross of Calvary either side. On the other face is the Virgin orans or figures of young saints, unbearded and with oval countenance, in frontal pose and an attitude of intercession.

A common model can be distinguished in the making of the cast crosses. In the iconography of the engraved crosses the craftsman's ability (or lack of) in incising the figures can be discerned. The design is usually spare and often careless, especially in the rendering of the hands, in unnatural positions, with long fingers and vague outlines. Care is observed, however, in the decoration of the garments with geometric motifs, such as checkerboard or diaper patterns, while an attempt is made to denote the drapery, with bunches of parallel lines.

The cast crosses in the collection could be dated to the ninth-tenth century and the engraved ones to the eighth century.

31. Campbell, ό.π., σ. 117 αριθ. 160, σ. 119 αριθ. 164. *Early Christian and Byzantine Art*, αριθ. 54. *Splendeur de Byzance*, σ. 169.

32. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χαλκοί σταυροί εκ του Περιθεωρίου, *AAA V* (1972), σ. 380.